

БӨЛІМ: ЖАЛПЫ РУБРИКА

Адамның есею кезеңін кім зерттеді

ЖАРИЯЛАНДЫ 17.11.2025	ТІРЕК СӨЗДЕР bilimger, Д. Левинсон, ерте ересектік, Есею кезеңі, жас ерекшелік психологиясы, жасөспірім, жеткіншектік шақ, Л.С. Выготский, тұлғаның дамуы, Э. Эриксон	СІЛТЕМЕ https://bilimger.kz/183866/
--------------------------	--	--

Аннотация

Мақалада адамның есею кезеңі жас ерекшелік психологиясының негізгі объектісі ретінде қарастырылып, бұл кезеңді зерделеген отандық және шетелдік ғалымдардың көзқарастары талданады. Есею ұғымы жеткіншектік, жасөспірімдік және ерте ересектік шақтың шегінде қарастырылып, тұлғаның биопсихологиялық, әлеуметтік және мәдени-тарихи даму факторларының өзара байланысы ашылады. Кеңестік және қазіргі қазақ психологиясында есеюді зерттеген Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин, Л.И. Божович, Д.И. Фельдштейн, сондай-ақ Б.Ж. Мұқанова, Н.С. Жұбаназарова, Г.Б. Бейсенбекова сынды ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалады. Сонымен қатар Э. Эриксонның психоәлеуметтік даму теориясы мен Д. Левинсонның ересек өмір кезеңдері туралы тұжырымдамасы адамның есею кезеңін түсіндірудің теориялық негізі ретінде қарастырылады. Мақалада есею кезеңін зерттеудің биогенетикалық, социогенетикалық және мәдени-тарихи бағыттары салыстырмалы түрде сипатталып, қазіргі қазақ қоғамындағы есеюдің психологиялық ерекшеліктерін талдау арқылы практикалық маңызы көрсетіледі.

Кілт сөздер

Есею кезеңі, жас ерекшелік психологиясы, жеткіншектік шақ, жасөспірім, ерте ересектік, Э. Эриксон, Д. Левинсон, Л.С. Выготский, тұлғаның дамуы.

Кіріспе

Адамның есею кезеңі – тұлғаның бала шақтан ересектік өмірге өтетін шешуші психологиялық фазасы. Жас ерекшелік психологиясы ғылымы дәл осы өтпелі кезеңде психикалық процестер мен тұлғалық қасиеттердің терең қайта құрылуын, әлеуметтік рөлдер мен өмірлік жоспарлардың қалыптасуын зерттейді. Жас ерекшелік психологиясы туралы қазақ тіліндегі материалдарда бұл сала «адам психикасының жас ерекшелігі

динамикасын, даму үстіндегі психикалық процестер мен қасиеттердің онтогенезін зерттейтін психологияның тармағы» деп анықталады. Осы тармақтың құрамына балалар, жеткіншектер, жасөспірімдер, ересек адам және қарт адамдар психологиясы кіретіндігі көрсетіледі, ал жеткіншектік пен жасөспірімдік шақ адам дамуының есею өзегі ретінде қарастырылады.

Педагогикалық және жас ерекшелік психологиясының тарихи қалыптасуы ХІХ ғасырдың екінші жартысына, психологияға генетикалық және эволюциялық идеялардың енуіне байланыстырылады; бұл ретте К.Д. Ушинский, Ч. Дарвин секілді ғалымдардың еңбектерінің әсері ерекше атап өтіледі. Кейін бұл бағытты кеңестік психология өкілдері – Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин, Л.И. Божович, Д.И. Фельдштейн жалғастырып, жас кезеңдерін, әсіресе жеткіншек шақтың өзіндік ерекшеліктерін жүйелі түрде талдады. Stud.kz Қазақ тіліндегі оқулықтарда (Н.С. Жұбаназарова, Ұ.И. Ауталипова, Г.Б. Бейсенбекова және т.б.) есею кезеңі жеке тарау ретінде қарастырылып, жасөспірімдік және ересек жастағы физикалық, когнитивтік, кәсіби және құндылықтық дамудың ерекшеліктері сипатталады.

Осы мақалада «адамның есею кезеңін кім зерттеді?» деген сұрақ жас ерекшелік психологиясының тарихи және теориялық контекстінде түсіндіріліп, әр түрлі ғылыми дәстүрлердегі (кеңестік, батыстық, қазіргі қазақ) негізгі ғалымдар мен бағыттар сараланады.

ЖАС ЕРЕКШЕЛІК ПСИХОЛОГИЯСЫНДА ЕСЕЮ КЕЗЕҢІНІҢ ҰҒЫМЫ

Жас ерекшелік психологиясы адам өмірін жас сатыларына бөліп қарастыра отырып, әр кезеңнің жетекші іс-әрекетін, дағдарыстарын, жаңа психикалық құрылымдарын анықтауға ұмтылады. Қазақ тіліндегі материалдарда жас ерекшелік психологиясының тармақтары ретінде мектепке дейінгі балалар, төменгі сынып оқушылары, жеткіншектер, жасөспірімдер, ересек адам және геронтопсихология (кәрілік шақ психологиясы) көрсетіледі. Осы құрылымда есею кезеңі көбіне жеткіншек (шамамен 10–15 жас), жасөспірім (15–18/20 жас) және ерте ересектік (20–30 жас шегі) аралығында қарастырылады. Есею тек хронологиялық жаспен шектелмей, тұлғаның әлеуметтік мәртебесінің, құндылық жүйесінің, кәсіби және отбасылық рөлдерінің өзгеруімен сипатталатын күрделі психобиологиялық және әлеуметтік процесс ретінде талданады.

Қазақ тіліндегі курстық және ғылыми жұмыстарда жеткіншек жасы «балалық шақтың соңы, жастық шаққа өтпелі кезең» ретінде сипатталып, дәл осы кезде «жеткіншек жас шамасы психологияның өзегін құрайтын нағыз есею кезеңі» екені ерекше атап өтіледі. Stud.kz Бұл кезеңде өзін ересек сезіну, дербестікке ұмтылу, құрдастар ортасының маңызының артуы, рефлексия мен өзін-өзі танудың күрт күшеюі байқалады. Қазіргі қазақ

оқулықтары есеюді жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық мәртебесін қайта қарау, өмірлік жоспарларын құру, болашақ мамандық пен отбасы моделі туралы шешім қабылдау кезеңі ретінде түсіндіреді.

КЕҢЕСТІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР: ЖЕТКІНШЕКТІК ШАҚ - ЕСЕЮ ӨЗЕГІ

Кеңестік даму психологиясы адамның есею кезеңін, ең алдымен, жеткіншектік шақ арқылы зерттеді. Л.С. Выготский жас кезеңдерін талдай отырып, жеткіншек шақты жаңа психикалық құрылым – өзіндік сана мен ересектікке ішкі бағдарланудың қалыптасуымен байланыстырды; бұл кезеңнің әлеуметтік жағдайы «баланың ересектермен жаңа типтегі қарым-қатынасы» арқылы сипатталатынын көрсетті. Stud.kz Д.Б. Эльконин жеткіншектік жастағы жетекші іс-әрекет ретінде қарым-қатынасты бөліп көрсетіп, «есею сезімін» жеткіншек дамуының орталық психологиялық жаңалығы деп қарастырды; бұл сезім балаға өзін ересекпен салыстыру, өз әрекетін саналы бағалау, болашақ рөлдерге дайындалу мүмкіндігін береді.

Осы ғылыми дәстүр қазақ тіліндегі зерттеулерде де жалғасын тапты. Жеткіншек жастағы балалардың дамуын талдаған еңбектерде (М.Қ. Бапаева, Ж.А. Жүсіпова және т.б.) жеткіншек кезеңнің өтпелі, дағдарыстық сипаты, жыныстық жетілу, «гормоналды тасқын», әлеуметтік рөлдердің кеңеюі мен ішкі қайшылықтардың күшеюі егжей-тегжейлі баяндалады. Stud.kz Бұл кезеңде тұлғаның өзіндік бағасы тұрақсыз, ата-ана мен мұғалім беделі салыстырмалы түрде төмендеп, құрдастар тобының ықпалы күшейеді; осыдан мінез-құлықтың девиантты формаларының, эмоционалдық тұрақсыздық пен қақтығыстардың жиі кездесу себептері түсіндіріледі.

Қазақ тіліндегі жас ерекшелік психологиясы оқулықтарында (Б.Ж. Мұқанова, Н.С. Жұбаназарова, Г.Б. Бейсенбекова және әріптестері) жеткіншек және жасөспірім кезеңдері жеке тарауларда жан-жақты сипатталып, есеюдің әлеуметтік-психологиялық мазмұны ұлттық құндылықтармен байланыста түсіндіріледі: отбасылық жауапкершілік, үлкенді құрметтеу, кәсіби және азаматтық өзін-өзі анықтау, рухани-адамгершілік бағдарлар.

БАТЫСТЫҚ ДАМУ ПСИХОЛОГИЯСЫ: Э. ЭРИКСОН, Д. ЛЕВИНСОН ЖӘНЕ ЕРЕСЕК ӨМІР КЕЗЕҢДЕРІ

Адамның есею кезеңін зерттеген ірі батыстық ғалымдардың қатарында Э. Эриксон ерекше орын алады. Оның психоәлеуметтік даму теориясында бүкіл өмірлік цикл сегіз сатыға бөлініп, жасөспірімдік шақ (шамамен 12–19 жас) «эго-ұқсастыққа қарсы рөлдердің шатасуы» дағдарысымен сипатталады; бұл сатыда адам «Мен кімін?», «Қандай болғым келеді?» деген сұрақтарға жауап іздеп, өзінің әлеуметтік және кәсіби

рөлдерін анықтайды. Эриксонның қазақ тіліндегі түсіндірмелерінде 20–25 жас шамасындағы ерте ересектік «интимділікке қарсы оқшаулану» дағдарысымен байланыстырылады, ал 25–65 жас аралығындағы кең ересектік кезең «өнімділікке қарсы тоқырау» ретінде сипатталып, мұнда адамның негізгі міндеті – қоғамға, келесі ұрпаққа қамқорлық көрсету, кәсіби және отбасылық жауапкершілікті атқару болып табылады.

Ересек өмір құрылымын арнайы зерттеген тағы бір маңызды ғалым – Д. Левинсон. Қазақ тіліндегі әдістемелік материалдарда Левинсон, Р. Гаулд, Д. Вайланттың жіктелуі «ересек өмірдегі дағдарыстар» ұғымымен байланыстырылып, 30 және 40 жастағы екі негізгі кризис ерекшеленетіні айтылады; бұл дағдарыстар өзін-өзі жүзеге асыру тәсілдерін қайта қараумен, жаңа мүмкіндіктерді іздеумен, өмірлік жоспарды түзету қажеттілігімен сипатталады. Кейбір қазақстандық авторлар Эриксон моделінің ары қарай дамытылуын Левинсон және оның әріптестерімен байланыстырып, орта жастағы есеюдің (35–40 жастан кейінгі кезең) адам өміріндегі ерекше маңызын атап өтеді.

Осылайша, Эриксон мен Левинсон еңбектері адамның есею кезеңін тек жасөспірімдікпен шектемей, бүкіл ересек өмірді (ерте ересектік, кемел шақ, орта жастағы дағдарыс, кеш ересектік) қамтитын ұзақ мерзімді үдеріс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі психология оқулықтары мен рефераттарда бұл теориялар жас ерекшелік психологиясының негізгі теориялық базасы ретінде кеңінен қолданылады.

ОТАНДЫҚ ОҚУЛЫҚТАР МЕН ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫНДА ЕРЕСЕК ЖАС ЖӘНЕ ЕСЕЮ КЕЗЕҢІ

Қазақ тіліндегі жетекші оқулықтарда адамның есею кезеңі жасөспірімдік, ерте ересектік және кемел шақтың бірізді жалғасы ретінде түсіндіріледі. Н.С. Жұбаназарованың «Жас ерекшелік психологиясы» еңбегінде жас кезеңдері жүйелі түрде беріліп, ересек жас кәсіби өзін-өзі анықтау, отбасы құру, әлеуметтік мәртебені бекіту, азаматтық жауапкершілік пен дүниетанымдық тұтастықтың қалыптасуымен сипатталады. Ауталипова Ұ.И. және әріптестерінің оқу құралдарында ересек жас тұлғаның практикалық ақыл-ойының, кәсіби құзыреттілігінің, рефлексия мен өзін-өзі реттеу дағдыларының ең жоғары деңгейде көрінетін кезеңі ретінде баяндалады.

«Психология және адамның дамуы» пәніне арналған оқу-әдістемелік құралдарда (Ж.М. Келиманова, Қ.О. Қазиев және т.б.) жасөспірімдік және ересек жас кезеңдері бір тарау аясында қарастырылып, ерте ересектік шақтағы физикалық және когнитивтік даму, әлеуметтік рөлдердің күрделенуі, гендерлік, кәсіби және отбасылық идентичтіктің қалыптасуы арнайы мәселелер ретінде талданады. Бұл еңбектерде есею кезеңінің мәдени-ұлттық қырлары да ескеріледі: қазақ қоғамындағы отбасылық және туыстық қатынастардың маңызы, үлкенді сыйлау, дәстүрлі құндылықтар мен жаһандану ықпалы

арасындағы қайшылықтар, білім мен еңбекке қатысты құндылықтық бағдарлар.

Сонымен қатар, мектепке дейінгі және бастауыш жастағы «ересек топ» балалардың танымдық қызығушылығының дамуы туралы материалдарда «ересек жас» ұғымы салыстырмалы түрде ертерек қолданылғанымен, бұл да есеюдің психологиялық мағынасы – дербестік, жауапкершілік, танымдық белсенділік сияқты қасиеттермен байланыстырылатынын көрсетеді. Осылайша, отандық оқу құралдары есеюді үздіксіз, кезең-кезеңмен жүретін, өмір бойғы даму ретінде таныстырады.

ЕСЕЮ КЕЗЕҢІН ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ ҚЫРЛАР

Есею кезеңін зерттеген ғалымдарды шартты түрде үш ірі бағытқа біріктіруге болады. Біріншісі – биогенетикалық және эволюциялық бағыт; мұнда Ч. Дарвиннің эволюциялық идеялары мен С. Холлдың «Есею» еңбегіне сүйене отырып, жеткіншектік шақ биологиялық жетілудің, жыныстық жетілудің және «дауыл мен тегеурін» (storm and stress) кезеңі ретінде қарастырылады. Бұл бағытта есею көбіне гормоналды өзгерістер мен табиғи жетілу процесінің салдары ретінде түсіндіріледі.

Екінші бағыт – социогенетикалық және мәдени-антропологиялық көзқарас; мұнда есею кезеңінің мазмұны мен шекаралары қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымына, білім беру жүйесіне, мәдени нормаларға тәуелді деп есептеледі. Жеткіншектік кезеңнің тарихта жеке жас сатылары ретінде салыстырмалы түрде кеш бөлінгенін көрсететін зерттеулерде (мысалы, жеткіншек жастағы балалардың даму психологиясы туралы қазақша курстық жұмыстарда) индустриалды қоғамда бала мен ересектің әлеуметтік рөлдері арасындағы айырмашылықтың артуы жеткіншектік кезеңнің ұзаруына әкелгені айтылады. Stud.kz Мәдениеттанушы антропологтар кейбір «қарапайым мәдениеттерде» жеткіншектік дағдарыс байқалмайтынын, өйткені бала мен ересектің міндеттері біртіндеп, қақтығыссыз беріледі деп тұжырымдайды.

Үшінші бағыт – мәдени-тарихи және психоәлеуметтік тәсіл; бұл бағыттың өкілдері (Л.С. Выготский, Э. Эриксон, Д. Левинсон, қазіргі қазақ авторлары) есею кезеңін тұлғаның ішкі дүниесінде пайда болатын жаңа құрылымдармен, эго-идентичтіктің қалыптасуымен, өмірлік сценарийлердің қайта құрылуымен байланыстырады. Эриксон бойынша, жасөспірімдік шақтағы «идентичтілік дағдарысы» сәтті шешілсе, ерте ересектік шақта шынайы интимділікке, ал кейін өнімділікке, даналыққа жол ашылады. Левинсон ересек өмірдегі 30 және 40 жастағы дағдарыстарды адамның өзін-өзі жүзеге асыру тәсілдерін қайта бағалау кезеңі ретінде түсіндіріп, есеюдің үздіксіз жүретін, кейде күрделі, бірақ дамытушы сипатын көрсетеді.

Қазіргі қазақ қоғамында есею мәселесі әлеуметтік өзгерістермен тығыз байланысты. Мектеп бітіру, жоғары оқу орнына түсу, шетелде оқу немесе жұмыс істеу

мүмкіндіктерінің кеңеюі, цифрлық мәдениеттің ықпалы, отбасылық құндылықтардың трансформациясы жасөспірімдер мен жас ересектердің есею сценарийлерін күрделендіруде. Жасөспірімдер психологиясы мен суицидтің алдын алу, девиантты мінез-құлық, әлеуметтік желілердің әсері туралы қазақша мақалалар есею кезеңінде психологиялық қолдау мен кәсіби көмектің өзекті екендігін көрсетеді. Tengrinews Осы тұрғыдан алғанда, есею кезеңін зерттеген ғалымдардың теориялық тұжырымдамалары бүгінгі педагогтар, психологтар, ата-аналар үшін практикалық бағдар болып қала береді.

Қорытынды

Адамның есею кезеңін зерттеу жас ерекшелік психологиясының орталық мәселелерінің бірі болып табылады. Тарихи тұрғыдан алғанда, бұл кезең алдымен педагогикалық және жас ерекшелік психологиясының пайда болуымен бірге (К.Д. Ушинский, Ч. Дарвиннің идеялары) қарастырыла бастады, кейін кеңестік психологияда (Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин, Л.И. Божович, Д.И. Фельдштейн және т.б.) жүйелі теориялық негіз алды. Қазақ тіліндегі ғылыми және оқу әдебиеттерінде бұл дәстүр ұлттық мәдени ерекшеліктермен байытылып, Б.Ж. Мұқанова, Н.С. Жұбаназарова, Г.Б. Бейсенбекова, Ұ.И. Ауталипова, Ж.М. Келиманова және басқа авторлардың еңбектерінде жалғасын тапты.

Батыстық даму психологиясында Э. Эриксон есеюді бүкіл өмірлік цикл бойындағы психоәлеуметтік дағдарыстар жүйесі ретінде сипаттап, жасөспірімдік, ерте және орта ересектік кезеңдердегі идентичтілік, интимділік, өнімділік мәселелерін алға шығарды; Д. Левинсон ересек өмір құрылымын, 30 және 40 жастағы дағдарыстарды жан-жақты зерттеп, есеюдің ересек өмірдегі жалғасуын айқын көрсетті.

Жалпы алғанда, адамның есею кезеңін зерттеген ғалымдарды бір ортақ идея – тұлғаның дамуының үздіксіздігі, әр жас сатысының алдыңғы тәжірибемен шартталуы және әлеуметтік-мәдени контекспен тығыз байланысы біріктіреді. Қазіргі қазақ қоғамындағы жедел әлеуметтік өзгерістер, цифрлық кеңістіктің ықпалы мен құндылықтар трансформациясы жағдайында есею кезеңін жан-жақты зерттеу әрі қарай да ғылыми және қолданбалы маңызын жоғалтпайды. Бұл кезеңді терең түсіну педагогикалық үдерісті тиімді ұйымдастыруға, жасөспірімдер мен жас ересектерге психологиялық көмек көрсетудің мазмұнын нақтылауға және қоғамдағы жас ұрпақтың әлеуметтенуін қолдауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. **Жас ерекшелігі психологиясының пайда болуы және алғашқы дамуы.** Bilimger.kz ақпараттық-танымдық білім порталы. URL: <https://bilimger.kz/125224/>

2. **Жұбаназарова Н.С.** *Жас ерекшелік психологиясы: оқу құралы.* – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 286 б. (электрондық нұсқа: Scribd). URL: <https://www.scribd.com/document/706518722>
3. **Ауталипова Ұ.И.** *Жас ерекшелік психологиясы: оқу құралы.* – Алматы: «Отан» баспасы, 2019. – 185 б. URL (электрондық нұсқа): <https://lib.tau-edu.kz/wp-content/uploads/2022/05/%D0%90%D1%83%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D2%B0.%D0%98.-%D0%96%D0%B0%D1%81-%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%88%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F..pdf>
4. **Келиманова Ж.М.** *«Психология және адамның дамуы» пәнінен семинар сабақтары: оқу-әдістемелік құрал.* – Тараз: ТарМПУ, 2019. – 210 б. URL (PDF): https://lib.tau-edu.kz/wp-content/uploads/2021/12/kelimanova_psikhologiya.pdf
5. **Э. Эриксонның теориясы.** Stud.kz – қазақ тіліндегі оқу материалдары сайты. URL: <https://stud.kz/referat/show/76600>
6. **Жеткіншек жастағы балалардың психологиялық даму ерекшеліктері.** Stud.kz – курстық жұмыс. URL: <https://stud.kz/referat/show/94709> Stud.kz
7. **Жасөспірімдердің психологиялық жас ерекшеліктері мен психо-эмоционалды көңіл-күйін көтеру.** Janaomir.kz – қоғамдық-әлеуметтік портал. URL: <https://janaomir.kz/?p=15853> janaomir.kz

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.